

Razvoj pojma o človeku - izsledki študije v petih deželah

MAJA ZUPANČIČ

POVZETEK

V prispevku obravnavamo razvoj pojma o človeku pri posamezniku, kot ga opisuje R. Oerter v svoji teoriji razvoja implicitne antropologije. Človekova implicitna antropologija se deli na implicitno teorijo osebnosti, teorijo družbe in teorijo človekove dejavnosti. Na kateri stopnji se bo pri posamezniku izoblikovala implicitna antropologija, je odvisno od vrste miselnih operacij, ki jo proizvedejo. Konstrukcija pojma o človeku poteka na strukturalnih ravneh, ki jih opisujeta Piaget in Kohlberg. Ta konstrukcija je povezana z zakoni tranzitivnosti, univerzalnosti in naraščujoče ekvilibracije. Pri tem je najpomembnejše načelo univerzalnosti, ki pravi, da različne ravni pojmovanja človeka najdemo med posamezniki vseh kultur. Tu predstavljamo nekaj rezultatov, ki smo jih dobili v pilotski študiji pri nas, in jih primerjamo z rezultati, dobljenimi v Nemčiji, ZDA, Indoneziji in Koreji. Rezultati kažejo na univerzalnost razvoja implicitne antropologije in na kulturno pogojene specifičnosti, ki jih najdemo tako v strukturi kot v vsebini odgovorov mladih odraslih, živečih v petih različnih kulturah.

ABSTRACT

THE DEVELOPMENT OF THE NOTION "HUMAN" - RESULTS OF A STUDY IN FIVE COUNTRIES

The paper deals with the individual's development of the notion "human" as described by R. Oerter in his theory of the development of implicit anthropology. The implicit anthropology of the human consists of the implicit theory of personality, theory of society and theory of human activities. To which level an individual will develop his implicit anthropology depends on a set of operations of thought which produce it. The construction of the term "human" is carried out through structural levels described by Piaget and Kohlberg. This construction is related to the laws of transience, universality and growing equilibration. Among these, the most important is the principle of universality specifying that different levels of understanding of the notion "human" can be traced among individuals belonging to all cultures. Some of the results are shown here which were acquired in a pilot study at home and were then compared to the results from Germany, the US, Indonesia and Korea. They imply a universality of the development of implicit anthropology and culturally dependent specifics which can be found both in the structure and the content of replies of younger adult persons belonging to five different cultures.

Izraz pojem o človeku nam navadno pomeni sistem pogledov in prepričanj, ki jih ima posameznik o človekovi naravi. Nemški psiholog R. Oerter (1991) z njim označuje posameznikovo implicitno antropologijo, sistem predstav o človeku v njegovem vsakdanjem življenju. Sigel (1985) pa pojem človeka vključuje v etnoteorijo vsakdanjega življenja in meni, da ga sestavljajo posameznikovi pogledi na svet, pogledi, ki nosijo v sebi sisteme prepričanj o človeku. Etnoteorija mu pomeni sistem mentalnih reprezentacij o življenjskih izkušnjah človeka. Na ta sistem naj bi vplivala predvsem vednost o družbi, ki jo posameznik dobi v okviru določene kulture, in vrednote, ki jih ponotrani. Posameznik svojo etnoteorijo zavedno izgrajuje in si z njeno pomočjo razlaga človekovo vedenje, saj vsebuje vednost o fizičnih, psiholoških, socialnih in kontekstualnih vidikih človeka kot osebnosti (Sigel, 1991).

Pojem človeka lahko povezujemo s pojmom socialne kognicije. K izoblikovanju tega pojma bistveno prispevajo socialno kognitivni konstrukti, kot so prevzemanje perspektive, recipročnost, moralno presojanje, samopodoba. Hkrati pa implicitna antropologija vpliva na spoznavno izoblikovanje posameznikovega socialnega sveta in naravo njegove socialne interakcije. Ta antropologija vpliva tudi na procese, v katerih nastaja posameznikova istovetnost, njegov bodoči jaz, idealni jaz. Socialno spoznavanje in delovanje posameznika v družbi lahko bolje pojasnimo in napovedujemo, če vemo, kako le-ta pojmuje človeka. Poznavanje implicitne antropologije različnih posameznikov lahko prav tako prispeva k učinkovitejšemu razreševanju medosebnih konfliktov v družbi.

Na podlagi medkulturnih empiričnih raziskav, ki temeljijo na strukturalističnem in konstruktivističnem teoretskem pristopu (npr. Piaget, 1973, Kohlberg, 1976, Noam, 1986), je R. Oerter ob koncu osemdesetih let oblikoval svojo teorijo razvoja implicitne antropologije. Oblikovanje posameznikovega pojma o človeku povezuje z razvojem spoznavnih struktur. Prepoznal je univerzalno zaporedje stopenj v ontogenezi. Dokazal je obstoj petih stopenj, katerih vsaka je sestavljena iz štirih dimenzij: teorije osebnosti, teorije družbe, teorije dejavnosti in tipa mišljenja. Stopnje imajo nekaj skupnih značilnosti z drugimi strukturalnimi modeli, npr. Loevingerjeve (razvoj ega, 1976), Kohlbergovim (razvoj moralnega presojanja, 1976), Noamovim (razvoj sebe, 1986). Za razvoj implicitne teorije pri posameznikih so pomembne tako univerzalne (načelne) kot kulturno specifične (emične) kategorije. Univerzalne značilnosti naj bi se kazale kot strukture v Piagetovem (1970) in Kohlbergovem (1976) smislu in se oblikovale na podlagi podobnosti med posamezniki. Te podobnosti niso odvisne od družbene skupnosti, v kateri ljudje živijo. Vsi ljudje imajo nekaj skupnih družbenih in osebnih izkušenj. V svojem razvoju postajajo univerzalne strukture vse bolj sestavljene in zapletene. To se kaže v odgovorih posameznikov na vprašanja o človekovi naravi, njegovem delovanju in družbi. Ti odgovori pričajo o prehodu od enostavnih opisov površinskih značilnosti človeka, družbe in človekove dejavnosti, do zapletenih opisov notranje strukture človeka, njegovih medosebnih odnosov, konfliktov, protislovij itd. Na invariantnost razvojnega zaporedja stopenj (ob odvisnosti od kronološke in mentalne starosti) kažejo podatki, zbrani v vseh doslej obravnavanih kulturah, to je v Nemčiji, ZDA, Indoneziji, na Koreji in v Sloveniji (Oerter R., Oerter R.M., 1989-1992, Horvat L., Toličič I., Zupančič M., 1992). Frekvence strukturne zastopanosti prevladujočih stopenj nekoliko varirajo glede na specifično kulturo, pri čemer vrstni red njihovega javljanja ostaja enak. V obdobju zgodnje odraslosti vsi obravnavani subjekti ne glede na kulturo, v kateri živijo

in v kateri so odrasli, dosežejo vsaj tretjo stopnjo razvoja. Podobno kot pri moralnem presojanju, delujejo na dveh ali celo treh stopnjah hkrati, vendar ena izmed njih ali pa prehod med dvema sosednjima stopnjama jasno prevladuje. Čeprav se posamezne stopnje v nekaterih kulturah pojavljajo pogosteje kot v drugih, pa so te razlike manjše kot medkulturne razlike v vsebini pojma človeka. Nekaj teh razlik bomo opisali v nadaljevanju. Slovenske rezultate pri tem obravnavamo z določenimi zadržki, saj se nanašajo le na pilotski vzorec preizkušancev. Najprej pa si oglejmo značilnosti petih stopenj po R. Oerterju:

I. Stopnja - človek kot delovalec.

a) Teorija osebnosti: posameznikov pojem človeka je sestavljen iz človekovih opazljivih dejavnosti, v katerih je delovalec vezan na konkretne objekte v okolju (npr. vožnja z avtom, obdelovanje vrta itd.). Enostavne dejavnosti lahko združuje v bolj splošne (npr. človekovo delo).

b) Teorija družbe: posameznik človeka opredeljuje prek drugih ljudi ali stvari, lahko tudi prek primerjav z njimi (npr. tak je kot stric). Bistveni značilnosti pojmovanja človeka na tej stopnji sta materialno in družbeno posedovanje (npr. človek ima hišo, avto, ženo, otroke). Drugi ljudje postanejo sestavni del človeka v smislu posedovanja ali pripadanja. V tem pojmovanju nastopajo tudi vzajemnostna razmerja, npr.: človek poseduje drugega in mu hkrati tudi pripada.

c) Teorija dejavnosti: posameznik človekovo dejavnost pojmuje kot razmeroma nediferencirano entiteto, kar pomeni, da so zanj cilji, sredstva, rezultati in posledice dejavnosti neločljiva celota. Osredotoča se na človekovo opazljivo delovanje, različne sekvence dejavnosti pa načrtuje skladno z vrstnim redom subjektivnih valenc, npr. skladno s trenutnimi potrebami, preferencami. Zato je načrtovanje dejavnosti, gledano z vidika objektivnih dejstev, precej nelogično.

d) Takemu pojmovanju zadoščata predoperacionalni in konkretno logični način mišljenja.

II. Stopnja - človek kot nosilec psiholoških značilnosti.

a) Teorija osebnosti: posameznik človeku pripisuje psihološke poteze, sposobnosti, spretnosti itd., ki predstavljajo skrite izvore človekove opazljive dejavnosti. Z njimi pojasnjuje stabilnosti in variacije v vedenju ljudi. Navaja, denimo, posamične psihološke in družbene značilnosti človeka brez uporabe abstraktnejših terminov, kot so spretnosti, sposobnosti za uspešno izvajanje dejavnosti, znanje, vednost o tem, kako delovati; motivacijske pojme, ki pojasnjujejo vztrajanje in uspešnost v neki dejavnosti, kot so hotenje, vlaganje truda, interes; izraze, ki označujejo človekovo medosebno dejavnost, kot so "dobro" vedenje, skrb za družino, olajševanje partnerjevega bremena. Človekovo vedenje pojmuje kot nekaj, kar je povezano z vedenjem drugih ljudi (relacijsko ali vzajemnostno). V primerjavi s prvo stopnjo je tu opazen premik od človekove dejavnosti k razlagi te dejavnosti.

b) Teorija družbe: druge ljudi posameznik pojmuje kot partnerje, ki so v človekovem življenju nujno potrebni kot sredstvo za doseganje osebnih ciljev. Drugi imajo instrumentalno funkcijo, hkrati pa ima posameznik instrumentalno funkcijo v odnosu do drugih ljudi, ker le-ti prek njega dosegajo svoje cilje. Ljudi ne pojmuje kot osebnosti, temveč se v svojem pojmovanju družbenih odnosov osredotoča na instrumentalne vloge ljudi. Bistvo medosebnih odnosov vidi v instrumentalni izmenjavi.

c) Teorija dejavnosti: posameznik človekovo dejavnost diferencira v cilj (vednost o tem, kaj nekdo hoče, kar izraža z imenovanjem ciljev), sredstvo (vlaganje naporov, npr. fizičnih, psiholoških, časa), rezultat (razume ga kot posledico postopnega uresničevanja vnaprej načrtovane dejavnosti). Pri načrtovanju svojih dejavnosti se prilagaja objektivnim okoliščinam.

d) 2. razvojnna stopnja pojmovanja človeka zahteva uporabo konkretnega ali formalno logičnega mišljenja.

III. a. stopnja - človek kot neodvisna osebnost.

a) Teorija osebnosti: posameznik človeka pojmuje kot organizirano celoto psiholoških značilnosti in iz njih izhajajoče dejavnosti, ki tvori avtonomno istovetnost in avtonomno osebnost. Od vseh psihičnih lastnosti, ki so integrirane v osebnost, najbolj poudarja sposobnost razmišljanja o sebi, zamišljanja lastne prihodnosti, samokontrole, težnjo po samouresničevanju, samostojnosti in ločevanju od drugih. Pokazatelji teorije osebnosti na stopnji IIIa so: vrednotna usmerjenost - dejavnosti in cilji človeka se usmerjajo v uresničevanje splošnih vrednot (poznavanje in upoštevanje družbenih norm, ločevanje vrednot, norm in dejavnosti, pravega in napačnega); oblikovanje osrednjih življenjskih načel ali ciljev in zavzemanje zanje (človek ima lastne življenjske cilje, življenjski slog, poglede na svet, mnenja, razlage, ideale); nadzorovanje okolja, lastnih želja, emocij, doseganje lastnih ciljev; poudarjanje neodvisnosti v smislu samozavestnosti in samozadostnosti. Posameznik osebnost ali istovetnost človeka opisuje z imenovanjem različnih področij osebnosti, pri čemer preproste pojme podreja bolj zapletenim, človekove sposobnosti usklajuje z njegovimi cilji (posebno poklicnimi). Prepozna razliko med družbeno vlogo in istovetnostjo jaza. Pri tem pa lahko npr. pojmuje poklicno in družinsko vlogo kot bistveni sestavni del istovetnosti, lahko pa razmeroma ločeno od nje.

b) Teorija družbe: posameznik neodvisno, enkratno, neponovljivo osebnost pripisuje vsem ljudem. Meni, da ima vsak človek pravico do izbire lastne življenjske poti, izgradnje lastnega vrednotnega sistema in zato nosi vso odgovornost za lastna dejanja. Ljudi pojmuje kot enake glede na strukturo in kot različne glede na vsebino osebnosti. Razlike med ljudmi sprejema kot njihovo pravico in jih tolerira, poudarja načelo nevmešavanja v življenje drugih zaradi spoštovanja njihove osebnosti in enkratnosti. Medtem ko zahodnjakom (Nemcem, Američanom, Slovencem) avtonomnost pomeni predvsem avtonomnost pri doseganju osebnih ciljev in izražanju lastnih hotenj, pa vzhodnjaki (Indonezijci, Korejci) poudarjajo samonadzorovanje sebičnih hotenj v prid dobrobiti skupine, ki ji pripadajo. Ne glede na nekatere vsebinske, kulturno pogojene razlike, pa je univerzalna skupna točka razlag na tej stopnji osebnostna samostojnost, neodvisnost od drugih, sposobnost človeka, da sam obvladuje in dosega, kar si želi, če je le za to sposoben in motiviran. Stopnja IIIa se pomensko precej približuje "od znotraj usmerjenemu tipu" karakterja, kot ga je opredelil Riesman.

c) Teorija dejavnosti: dejavnost se naprej diferencira v cilj - sredstvo - rezultat - posledice. Za razliko od druge stopnje se razširi na upoštevanje posledic (pozitivnih in negativnih) za svoja dejanja in prevzemanje odgovornosti na sebe. Vsakdo je sebi odgovoren za posledice lastnih dejanj, pri čemer pa posledic lastnih dejanj za druge ne upošteva ali jih vsaj pojmuje kot manj odločilne.

d) Za pojmovanje človeka na stopnji 3a je potrebno relativistično mišljenje, saj posameznik vidi v različnih ljudeh obstoj in delovanje protislovnih vrednotnih sistemov

ter neprimerljivih načinov življenja, ki jih pojmuje kot pravilne z vidika konkretnih subjektov (vsak posameznik ima svoj lastni "prav"). Različne vrednote in resnice sprejema kot nekaj, kar obstaja, a se hkrati spreminja.

III. b. stopnja - človek kot vzajemna osebnost.

a) Teorija osebnosti: posameznik človeku ne pripisuje več neodvisne istovetnosti in osebnosti, temveč medosebno. Spozna, da mora človek v svojem življenju upoštevati tudi vrednote in načine življenja drugih ljudi, kar vodi do refleksije protislovij in nezdružljivih ciljev, vrednot ter življenjskih poti. Človeka pojmuje kot osebnost, ki se bori s protislovnimi težnjami, do katerih pride zaradi neizogibnega istovetenja z drugimi ljudmi. Oblikovanje vzajemne istovetnosti posamezniku predstavlja neprekinjen vseživljenjski proces. Pokazatelji te stopnje so npr. izrazita usmerjenost v prihodnost, primerjava sedanosti in prihodnosti z vidika istovetnosti in osebnosti, doživljanje konfliktov in protislovij kot nečesa, kar ima vzrok v več stranh. Konflikti so medosebni, protislovja in nezdružljivi cilji, želje, vrednote ne obstajajo in ne izhajajo iz posameznika samega, temveč iz življenja v skupnosti. Zahodnjaki usmerjajo pozornost predvsem na konflikte znotraj ene in iste osebe, pri čemer jih pojmujejo kot produkt vzajemnih odnosov v skupnosti (na človeka vplivajo drugi, hkrati pa sam vpliva nanje, drugi ljudje v človeku vzbujajo želje, ki se v njem samem sicer ne bi porodile, lastne želje je potrebno prilagajati drugim, in obratno). Med vzhodnjaki prevladuje konflikt med posameznikom in referenčno skupino, pri čemer zahteve, želje skupine običajno prevladajo, človek se jim mora podrediti. Univerzalna skupna točka stopnje III b pa je opredeljevanje drugih kot delov lastne istovetnosti ter lastne osebnosti kot dela istovetnosti drugih.

b) Teorija družbe: človeka posameznik opredeljuje kot del malega sistema. V tem sistemu vzpostavlja z drugimi ljudmi različne medosebne odnose. Ti odnosi so lahko bolj ali manj simetrični. Vzajemna istovetnost in osebnost se razvijata v pogojih trajnejših vzajemnih odnosov med ljudmi. Znotraj malih sistemov ljudje s svojo različnostjo vplivajo drug na drugega. Zato znotraj posameznika prihaja do protislovij. Posameznik ljudi pojmuje kot enkratne, a med seboj odvisne osebnosti, ki pa so v skupini nezamenljive. Pokazatelji stopnje III b so npr. pojmovanja, ki se nanašajo na obstoj človeka kot povezanega z drugimi, na gradnjo medosebnega sistema, dvočlenskega (prijateljstvo) ali veččlenskega (družina, vrstniške skupine).

c) Teorija dejavnosti: posameznik v razlagi človekove dejavnosti upošteva tudi posledice lastnih dejanj za druge ljudi in posledice dejanj drugih za sebe. Delovanje človeka pojasnjuje le znotraj majhnih sistemov (družina, šola, delovno mesto). Upošteva dolgoročne posledice dejavnosti, ki tvorijo dolgo verigo. V celoti gledano pa dejavnost človeka sproža vrsto slabo napovedljivih učinkov, kar vodi v nerazrešljive zaplete. Ker postane središčna točka načrtovalne zamisli medosebni sistem, katerega nezamenljivi del je človek, posameznik v predvidevanju posledic opusti enodimenzionalno linearno verigo vzročno posledičnih odnosov.

d) Izkušnjo notranjih nasprotij spremlja subjektivno dialektično mišljenje, v katerem ni fiksnih, končnih sklepov. Posameznik osebnost ljudi in njihova delovanja pojmuje kot nekaj, kar je prežeto z nasprotji in izpostavljeno spremembam. Protislovja so locirana v ljudeh in jih ne moremo logično razrešiti. Z njimi se morajo spoprijemati posamezniki sami. Lahko jih zmanjšujejo in celo razrešujejo ter dosega nekakšno sintezo, čeprav dokončne rešitve nikoli ne morejo doseči. Mišljenje se navezuje na raven subjektivnih konfliktov in kontradikcij, ki se pojavljajo kot psihološki dogodki znotraj posameznika.

IV. stopnja - človek kot družbeno kulturna osebnost.

a) Teorija osebnosti: posameznik človeka ne pojmuje le kot osebnost, ki je odvisna od ljudi iz referenčne skupine, temveč kot zapletenejšo, družbeno in kulturno osebnost, ki deluje med dvema poloma: družbeno kulturnim na eni strani in individualnim na drugi. Zaradi tega človek doživlja protislovja med istovetnostjo jaza, istovetnostjo vloge ter nasprotujočimi zahtevami kulture, med individualnimi cilji in zahtevami družbe. Osebnostna neodvisnost mu predstavlja le iluzijo. Možnosti za samouresničevanja so zaradi družbenih pregrad zožene. Posameznikove želje in cilji se "morajo" usklajevati z zahtevami družbe. Pokazatelji 4. stopnje so npr. opozarjanje na konflikte med posameznikom in družbo, ki izhajajo iz razlik v zahtevah, potrebah in ciljih; notranje konflikte med istovetnostjo jaza in istovetnostjo vloge; vzajemnost med človekom in družbo, ki je dvosmerna; pripadnost posameznika velikemu sistemu (je predstavnik človeške vrste in prispeva k človeštvu po svojih najboljših možnostih - na miselni, čustveni in dejavnostni ravni). To je bolj ali manj razvidno iz odgovorov, ki govorijo o najpomembnejših človekovih nalogah in o smislu življenja.

b) Teorija družbe: posameznik ljudi pojmuje kot sestavine velikega sistema družbe (makro sistema), ki ima lastna pravila delovanja. Le-ta determinira človeka, on pa je njen zamenljivi del. Prejšnje stopnje razumevanja osebnosti so tu integrirane z razumevanjem makrosistemskih vplivov. Človek je sicer član kulture in družbe, jo skupaj z drugimi člani sooblikuje, a je hkrati njen zamenljivi del. Protislovja v skupnosti objektivno obstajajo in so neodvisna od posameznika. Pokazatelji so npr. opredeljevanje istovetnosti prek odnosov z drugimi ljudmi, pri čemer je poudarek na abstraktnih relacijah (splošni drugi); pripisovanje enakosti, a zamenljivosti posameznikom v sistemu; pojmovanje družbenih pravil kot produktov družbenega soglasja.

c) Teorija dejavnosti: delovanje človeka se vključuje v velike sisteme, katerih delovanje je neodvisno od njega samega. Človekovega delovanja posameznik ne opisuje več kot verige, ki se razprostira od postavljenega cilja k posledicam dejavnosti, temveč kot sestavino makrosistema, katerega delovanje ni predvidljivo, saj predstavlja rezultat interakcijskih vplivov velikega števila spremenljivk, ki jih ne moremo logično nadzorovati. Človekovo dejavnost in njen učinek na sistem posameznik opisuje bodisi kot konsonantno ali disonantno. Posameznik je v svoji dejavnosti zmeraj pred različnimi alternativami, iz katerih izhajajo različne posledice, ki zaradi delovanja brezštevilnih dejavnikov niso dobro napovedljive. Deljene dejavnosti ljudi v sistemu so bistvene za učinkovito vplivanje na sistem, izražen pa je občutek nemoči posameznika v sistemu, pri čemer je upoštevan tako pesimistični kot optimistični vidik subjekta kot delovalca v makro sistemu.

d) Mišljenje na tej stopnji odkriva objektivne dialektične sestave. S tem hočemo reči, da odkriva nezdržljivosti in protislovja v medosebnih, družbenih razmerjih, ki so od posameznika pretežno neodvisna. O protislovljih posameznik ne razmišlja več kot o nečem, kar obstaja znotraj človeka, temveč kot o objektivnosti neke družbe in kulture.

METODOLOGIJA

V medkulturni raziskavi, katere del so izvedli že v Nemčiji, ZDA, Indoneziji in Koreji, del pa je v teku v Sloveniji (sodelovali bodo tudi subjekti na Hrvaškem in v Rusiji), sodeluje po 100-120 posameznikov iz vsake od navedenih dežel. Stari so od 18-25 let,

spola sta sorazmerno zastopana, polovica je študentov z različnih fakultet, polovica pa zaposlenih s poklicno sli srednjo izobrazbo. V Sloveniji smo končali s pilotsko študijo, v kateri je sodelovalo 23 posameznikov v starosti od 19-25 let, od teh približno polovica študentov in polovica zaposlenih, prevladovali pa so moški.

Uporabili smo dva postopka: intervju o odraslosti, v katerem smo preizkušance spraševali o vedenju, ciljih, vrednotah, ki naj bi jih odrasel človek imel, o človekovi družinski, poklicni, politični vlogi ter o njegovih osebnih ciljih; dve navidez banalni zgodbi z dilemo, ki jima sledi vodeni intervju v zvezi z razreševanjem protislovij. V prvi zgodbi (Dilema kariere) se po dolgem času srečata stara sošolca in si pripovedujeta o svojem načinu življenja. Eden je bančni uslužbenec, vse dneve trdo dela, vso svojo energijo in čas posveča karieri. Drugi je po svojih starših podedoval obrt in živi doma monotono življenje, ukvarja se z obrtjo in družino. Oba branita lastni način življenja, a se na koncu začneta spraševati, ali je njun način življenja res najboljši. V drugi dilemi (Dilema služba-družina) protagonist izgubi službo na vodilnem mestu, ker gre njegova enota podjetja v stečaj. Lahko se preseli v drug kraj, kjer bi dobil enako dobro delovno mesto, vendar bi mu primanjkovalo časa za družino, ali pa ostane doma z družino in tako izgubi prejšnjo službo. Ker pa je kupil hišo, mora odplačevati še visoke obroke. Izpraševanec mora opisati situacijo in najti rešitev. Izpraševalec poskuša tako v intervjuju o odraslosti kot v dilemah z dodatnimi vprašanji doseči, da izpraševanec odgovarja na najvišji možni stopnji, do katere je v svojem razvoju prišel.

V študiji skušamo predvsem odkriti, katere razvojne stopnje pojma o človeku prevladujejo med posamezniki znotraj obravnavanih kultur; ali se med skupinami posameznikov, ki pripadajo različnim kulturam, pojavljajo razlike v razporeditvah prevladujočih stopenj; kako se stopnje znotraj posameznih kultur razporejajo glede na življenjska področja; ali prihaja do razvojnih zamikov med različnimi sestavinami pojma o človeku; ali obstajajo kulturno specifične kategorije, vezane na vsebino pojma o človeku.

PRIKAZ NEKATERIH REZULTATOV

a) Prevladujoče stopnje implicitne antropologije med pripadniki različnih kultur.

V vseh obravnavanih kulturnih okoljih (Nemčija, ZDA, Indonezija, Koreja, Slovenija) se na vzorcih mladih odraslih pojavljajo stopnje od prehoda z II na IIIa do zadnje, stopnje 4. Medtem ko prehod z II na IIIa stopnjo predstavlja redkost (pojavlja se v približno 3%, na vzorcu pilotske študije v Sloveniji pa 2 izmed 23 oseb uvrščamo sem), vse višje stopnje zasledimo na vseh vzorcih (upoštevajoč najvišjo stopnjo, izkazano v intervjuju o odraslosti ali pri obeh dilemah skupaj). Glede na specifično kulturo pa se višje stopnje različno razporejajo. Opisali bomo le razporeditev stopenj pri dilemah, ker vseh rezultatov po drugih deželah še nimamo zbranih.

Kar zadeva dilemo kariere pri Indonezijcih in še bolj pri Slovencih, zelo jasno prevladuje stopnja IIIa (pri nas se pojavlja še prehod s IIIa na IIIb, medtem ko so višje stopnje popolnoma odsotne), pri Nemcih IIIb, medtem ko so stopnje od IIIa do IV z obema prehodoma pri Američanih bolj sorazmerno zastopane, prevladuje pa prehod s IIIa na IIIb. V primerjavi z ostalimi vzorci, je na ameriškem nekoliko bolj zastopana tudi stopnja IV (približno 11%). Pri dilemi služba-družina kažejo Američani največ odgovorov na stopnji IIIb in na prehodu s IIIb na IV, medtem ko je razporeditev stopenj

pri Nemcih tu bolj sorazmerna. Pri Slovencih, podobno kot pri dilemi kariere, prevladuje stopnja IIIa, nekoliko več odgovorov kot pri dilemi kariere lahko uvrščamo na prehod med IIIa in IIIb, le redki posamezniki pa so na stopnji IIIb. Pri dilemi služba-družina Slovenci, Indonezijci in Američani v povprečju odgovarjajo na višjih stopnjah. Kot kaže tudi analiza vsebine, je družina pomembnejši dejavnik v teh kulturah. Zato sklepamo, da soočenje z družinskimi problemi (kot so npr. predstavljeni v dilemi) posameznike bolj stimulira k razmišljanju in uporabi preteklih življenjskih izkušenj. Podobno velja za razvojne zamike. To pomeni, da teorija osebnosti in teorija družbe ne dosegata iste razvojne ravni. Socialna teorija je v omenjenih treh deželah na višjem nivoju. Najbolj očitno se to kaže na ameriškem vzorcu. Medtem ko se pri Američanih družbena teorija vzajemne osebnosti (stopnja III b) navezuje predvsem na družinske odnose, pa se pri Slovencih bolj sorazmerno navezuje na družino, poklic in širše družbene zadeve. Zunaj družine Američani bolj poudarjajo neodvisno, učinkovito osebnost - Ameriko zunaj družine bi lahko označili kot IIIa družbo. V Sloveniji pa se kažejo tendence, da je človek predvsem neodvisna in razmeroma vase zaprta enota družbe, če pa že prihaja do interaktivnega odnosa z drugimi ljudmi, se to odraža tudi na drugih področjih življenja v skupnosti, ne le znotraj družine. Slovenci namreč dosegajo nekoliko višje vrednosti na prehodu s IIIa na IIIb in na stopnji IIIb, ko odgovarjajo na intervju o odraslosti. Na stopnji IV je v vzorcu en posameznik, le redke odgovore s specifičnih področij intervjuja o odraslosti (poklicna vloga, politična vloga) pa uvrščamo na prehod s IIIb na IV stopnjo.

Pri Nemcih prevladuje subjektivno dialektični način mišljenja, v primerjavi s pripadniki ostalih obravnavanih kultur pa največkrat razmišljajo objektivno dialektično. Prevladujoči tip mišljenja je pri Američanih na prehodu z relativističnega na subjektivno dialektično, sledi pa čisti subjektivno dialektični način. Pri Indonezijcih in Slovencih prevladuje relativistično mišljenje, ki mu po pogostosti pojavljanja sledi prehod z relativističnega na subjektivno dialektično. Slovenci v primerjavi z Indonezijci večkrat razmišljajo relativistično, slednji pa večkrat subjektivno dialektično.

V vseh obravnavanih deželah se po prevladujočih stopnjah in po njihovi razporeditvi moški in ženske ne razlikujejo pomembno, enako velja za nivo izobrazbe. V ZDA pa ob 10% tveganju obstajajo pomembne razlike v strukturi stopenj glede na pripadnost regiji s prevladujočo politično in ideološko usmeritvijo. V konzervativnih regijah prevladuje v povprečju nižji (od IIIa do IIIb stopnje) in v liberalnih višji nivo pojmovanja človeka (od prehoda s IIIb na IV do IV stopnje).

b) Hipotetične razlage dobljenih rezultatov v Sloveniji.

Z rezultatov, ki se nanašajo na strukturo implicitne antropologije, lahko sklenemo (slovenske rezultate je zaradi majhnega števila posameznikov potrebno obravnavati s pridržki), da se pri Indonezijcih in Slovencih največkrat pojavlja konceptualizacija pojma neodvisne osebnosti, kot jo opisuje stopnja IIIa. Struktura njihovih odgovorov ne kaže toliko kolektivne identitete, kot to trdijo antropologi in medkulturni psihologi, ki proučujejo vzhodne kulture, in kot bi pričakovali v deželah bivšega socializma. R. Oerter delno razlaga omenjeni pojav pri Indonezijcih, pa tudi pri Korejcih (razen emičnih kategorij za korejski vzorec pri nas še nimamo rezultatov), z njihovim prevladujočim načelom življenja, to je s harmonijo, ki zahteva, da se posameznik izogiba konfliktom in protislovjem. Ker sta ravno konfliktnost in protislovnost bistveni sestavini dialektičnega mišljenja, ki je potrebno na stopnjah od IIIb do IV, se pri njih najvišje stopnje pojavljajo

manj pogosto kot pri Nemcih in Američanih. Kolektivizem je pri Indonezijcih in Korejcih jasno izražen v vsebini njihovih odgovorov (specifična vsebina se lahko pojavlja na katerikoli stopnji razvoja implicitne antropologije!), kar pa ne velja za Slovence. Če bi vsebino odgovorov ločili od njihove strukture, bi izpadel slovenski vzorec precej bolj "stereotipno ameriško", kot pa vzorec Američanov. Vsebina kulturno specifičnih odgovorov, kot bomo videli kasneje, pa daje slovenskemu vzorcu njegovo tipično vsebino, ki se precej loči od ameriške - slovenski individualizem je vsebinsko drugačen od ameriškega. Nasplošno bi ga lahko označili kot "ožjega".

Glede na to, da smo pri nas izvedli le pilotsko študijo, bi bile kakršnekoli interpretacije dobljenih rezultatov bolj ali manj spekulativne. Zato bomo podali le nekaj hipotez, ki se vsiljujejo ob primerjavi slovenskih podatkov s podatki v ostalih deželah.

- Prve izkušnje s slovenskimi posamezniki kažejo na njihovo slabo pripravljenost za sodelovanja. Ob enakem uvodnem navodilu in zelo podobnih vprašanjih, kot so jih uporabljali v drugih deželah (vprašanja in dileme so zahtevali kulturno prilagoditev), so le "s težavo" odgovarjali, odgovori so bili skromni, na dodatna vprašanja so pogosto začeli odgovarjati krožno, na naveličanost in nepripravljenost za razkrivanje lastnega mišljenja pa so kazale tudi njihove pripombe in nelagodno vedenje med intervjujem. S tem delno lahko razlagamo dejstvo, da so bili odgovori v intervjuju o odraslosti v povprečju "boljši" (višje stopnje) kot na dilemah, saj vedno začnemo z intervjujem. Izkušnje v drugih deželah kažejo na visoko pripravljenost za sodelovanje. Preizkušanci so se zanimali celo za rezultate, spontano razširjali svoje odgovore ali podajali mnenja in razmišljanja, po katerih izpraševalec v zvezi z obravnavano tematiko ni spraševal. Naši preizkušanci so želeli le, da se intervju čimprej konča, pri nekaterih vprašanjih so odklanjali odgovore (zlasti na področju osebnih ciljev), nekateri so nasprotovali snemanju intervjuja na diktafon, kar je bil v vseh deželah običajen postopek. Po teh značilnosti bi lahko sklepali, da preizkušanci enostavno niso hoteli razmišljati po svojih najboljših močeh in se v probleme poglobljati, kar bi se lahko odražalo v njihovih odgovorih na stopnji IIIa. Običajno namreč preizkušanec začne odgovarjati na nižji stopnji, kot jo sicer lahko doseže, in ga nato izpraševalec z dodatnimi vprašanji vodi naprej v razmišljanje. V nadaljevanju raziskave bomo zato skušali vplivati na motivacijo preizkušancev z dodatnimi navodili in pojasnili.

- Druga hipoteza je, da so bili izpraševalci premalo usposobljeni za vodeni intervju, premalo fleksibilni v dodatnih vprašanjih in zato niso mogli pri preizkušancih doseči odgovorov, ki bi odražali najvišnjo stopnjo, do katere so v svojem razvoju prišli. Seveda pa je na njihov način dela lahko povratno vplival tudi negativen odnos izpraševancev do intervjuja. Tudi na ta dejavnik bomo v nadaljnji raziskavi lahko delno vplivali, saj si izpraševalci nabirajo dodatne izkušnje.

- Tretja hipoteza, ki bi ji lahko dali celo največjo težo, in njen prvi del pravzaprav pojasnjuje prvo (nepripravljenost za sodelovanje) pa je, da zaradi specifičnih osebnostnih značilnosti, ki so med pripadniki slovenskega naroda bolj izražene, posamezniki nočejo izražati svojih stališč pred izpraševalcem, nočejo stališč javno razvijati, ker po njihovem mnenju pač zadošča le površen odgovor. V ozadju je verjetno zaskrbljenost glede tega, kaj si bo izpraševalec mislil o njih, če postanejo preveč odkriti (ta "strah" je npr. razviden tudi iz konkretnih odgovorov na vprašanja v intervjuju: "Ljudje bi javno nastopili takrat, ko bi bili prepričani, da jim to ne poškodovale."). Na to misel nas je navedel tudi tip odgovorov. Prevladujejo splošni odgovori, v njih je veliko izmikanja, pozornost je usmerjena v to, da posamezniki ne bi izrekli kaj določnega. Zaradi tega je

verjetno, da svoje razmišljanje končajo na nižji stopnji, kot so jo dejansko dosegli. Morda bomo v nadaljnji raziskavi to hipotezo lahko potrdili, če bomo z uporabo z dopoljenih navodil in dodatnimi vprašanji na splošne, nedoločene odgovore, dosegli višje rezultate.

Drugi del hipoteze pa je, da naš vzorec v povprečju res ne dosega višje stopnje od IIIa, kar bi vsaj deloma lahko pripisali vplivu kulturno pogojenih značilnosti v osebnosti slovenskega človeka. Oglejmo si nekaj takih značilnosti, čeprav podatki, ki jih bomo navedli, izhajajo iz metodološko nekoliko oporečnih rezultatov in razmišljanj o Sloven-cih. Podatki so povzeti po Musku (4), Milčinskem (3) in Trstenjaku (12).

Primerjava osebnostnih značilnosti Slovencev z drugimi narodi (med drugim tudi Američani in Nemci) kaže zlasti na večjo introvertiranost in depresivnost Slovencev (zaprtost vase, depresivno razpoloženje, nezadovoljstvo, slaba volja, osamljenost, občutek praznine, manjvrednosti, pritoževanje, samoočitjanje, napadalnost do sebe, občutje prikrajšanosti), psihotocizem (po Eysencku združuje napadalnost, uveljavljanje v smislu dominantnosti, neodvisnosti in asertivnosti, storilnostne težnje, manipulativnost, dražljajsko privlačnost, dogmatizem in maskulinitet), neiskrenost (podajanje socialno zaželenih odgovorov, kar lahko pomeni, da so vse navedene vrednosti, ki naj bi merile osebnostne značilnosti, v resnici še višje), dominantnost (ki je lahko odraz reaktivne napadalnosti, vsebuje težnjo po moči in uveljavljanju, prevladuje egocentrična glediščna točka, obstaja večja občutljivost za lastne interese, sumničavost, strogost), nepopustljivost (manjša pripravljenost za sprejemanje nasvetov drugih, za sledenje navodilom in vodstvu drugih), neodvisnost (izražanje lastnega mnenja v besedah in dejanjih, izogibanje dolžnostim in odgovornostim, izogibanje situacijam, ki zahtevajo konvencionalno ravnanje), individualizem (šibka skupinska orientiranost in integritetnost). Musek razlaga nepopustljivost in neodvisnost v kombinaciji (sem bi lahko dodali še težnjo k neiskrenosti, vsaj pri odgovarjanju na vprašalnike) kot nepristno sposobnost za uveljavljanje in samostojnost, kar izraža težnjo šibko uveljavljene osebe (ne zna se uveljaviti in išče pomoč pri drugih ljudeh), ki ne zaupa vase in ni resnično avtonomna. Svojo prilagodljivost in popustljivost skuša prikriti.

Trstenjak v svojih opažanjih temu dodaja še slovensko težnjo po perfekcionizmu, kar bi lahko bila posledica tradicionalne slovenske vzgoje, ki jo označuje kot precej, ozko, trdo, ustrahovalno. Ta vzgoja je povezana z narodnostnim občutkom manjvrednosti, stoletno podloženostjo, janzeističnim duhom katoliške vzgoje, borbo proti asimilaciji z drugimi narodi. Podobno kot kažejo rezultati, dobljeni na vprašalnikih, ki jih navaja in razlaga Musek, Trstenjak Slovence označuje kot močno depresivne. Meni, da skušajo drugim imponirati s trdo držo, samostojnostjo (strah pred asimilacijo?), individualnostjo, ki druge bolj odbija kot privlači, in ostrim sojenjem (nepopustljivost, dominantnost?). Tudi L. Miličinski pripisuje določeno vlogo narodnemu (socialnemu) značaju Slovencev, ko skuša razložiti skrajno visoke indekse samomorov med Slovenci. Meni, da narodni značaj (čeprav ga mnogi avtorji obravnavajo kot sporen pojem) predstavlja razmeroma trajno temeljno razpoloženje, ki je skupno večini pripadnikov istega naroda in ki v glavnem nezavedno deluje na oblikovanje vrednotnega sistema ljudi, prek tega pa na njihov pogled na svet in medosebne odnose. Pravi, da je to stanje povezano delno z organizmičnimi posebnostmi naroda, delno pa se vzorci vedenja in vrednotni sistemi prenašajo z roda v rod prek ustaljenih ali stereotipnih načinov nege in vzgoje otrok.

Z omenjenimi osebnostnimi značilnostmi bi lahko razložili nepripravljenost slovenskih preizkušancev za sodelovanje pri intervjuju, težnjo po podajanju nedoločenih

odgovorov, redkobesednost, zadržanost (vpliv introvertiranosti, sumničavosti, nezaupljivosti, depresivnosti). Kako pa bi omenjene značilnosti lahko vplivale na strukturo odgovorov, na razvojne stopnje implicitne antropologije v primeru, da sprejmemo drugi del tretje hipoteze, to je: Slovenci resnično dosegajo v povprečju le IIIa stopnjo? Ena izmed možnih interpretacij je: prek delovanja osebnostnih lastnosti ali vrednotnega sistema, ki vpliva na posameznikovo vključevanje v družbene interakcije. Tudi na področju moralnega presojanja, kjer avtorji, kot sta Piaget in Kohlberg, postulirajo univerzalni stopenjski razvoj spoznavnih struktur, razmeroma neodvisnih od vsebine ter po izgradnji in delovanju podobnih strukturam pojma o človeku, so empirične študije iz osemdesetih let pokazale, da se vsebina posameznikovega vrednotnega sistema, političnih in religioznih prepričanj ter tip moralnega karakterja povezujejo s stopnjami moralnega presojanja. (Opazili smo enako povezanost med stopnjami razvoja pojma o človeku in prevladujočo politično usmerjenostjo v ZDA.) Vendar te študije niso mogle razložiti smeri vpliva, tj. niso mogle pojasniti, ali se osebnostne lastnosti, vrednote in prepričanja oblikujejo v odvisnosti od spoznavnega delovanja na določeni stopnji, ali pa vrednote in prepričanja spodbujajo (lahko tudi zavirajo) razvoj spoznavnih struktur na višje stopnje. Avtorji, kot npr., Thoma, sklepajo, da gre verjetno za interakcijske vplive, vendar same narave interakcije z obstoječimi empiričnimi podatki ne morejo razložiti. V našem primeru je možno, da osebnostne značilnosti, kot so individualizem, nepopustljivost, introvertiranost, težnje po perfekcionizmu, moči, dominantnosti, depresivnosti vplivajo bolj "neposredno" (omejenost socialnih izkušenj) na izgradnjo pojma o človeku, ali pa posredno prek delovanja vrednotnega sistema in tako ovirajo razvoj implicitne antropologije na višjo, vzajemno ali družbeno stopnjo. Možno je, da splošna individualistična naravnost slovenskih ljudi, ki ima za posledico omejenost širših socialnih izkušenj (na pr. prevzemanje makrosistemskih perspektiv, dejavno vključevanje v širše družbeno okolje) delno določa Slovence kot IIIa družbo.

Kako pa bi močno prevladovanje pojmovanja človeka kot neodvisne in neprotislovne osebnosti v družbi lahko interpretirali med posamezniki, živečimi v deželi bivšega socializma? Očitno socialistične ideje in vrednote v Sloveniji niso naletele na najugodnejše temelje in se tako niso kdove kako zakoreninile, če so sploh se. Vprašati se moramo tudi, ali je 40 do 50 let dovolj, da se vrednote neke ideologije tako globoko vtisnejo v ljudi, da ne vplivajo le na vsebino njihovega mišljenja, temveč tudi na strukturo. Tudi če bi bil odgovor na zadnje vprašanje pritrdilen, pa se moramo vprašati, ali ni nemara hiter razpad socialistične ureditve vplival na popolno negacijo kolektivističnih vrednot, s katerimi so bili posamezniki "preobremenjeni" v vsakdanjem življenju. Nekoliko bolje bomo lahko osvetlili ta vprašanja, ko bomo dobili podatke še v drugih deželah bivšega socializma in ko bomo študijo pri nas izvedli na večjemu vzorcu. Nekateri podatki, vsaj v bivši Vzhodni Nemčiji, kažejo na precejšen ali celo popoln razpad kolektivističnega vrednotnega sistema in miselnosti med posamezniki.

c) Primerjava najpogostejših kulturno specifičnih odgovorov v Sloveniji z odgovori v drugih deželah (emične kategorije).

V kulturno specifičnih odgovorih (vsebina dokazovanja, konkretni predlogi rešitev v dilemah) se odražajo vrednote in vednost neke kulture. Na njih temeljijo cilji človekove dejavnosti in vsebina teh dejavnosti, ki jih navajajo preizkušanci kot odgovore na zadana vprašanja. Primerjava teh odgovorov med posamezniki, živečimi v različnih kulturah, je pokazala naslednjo razdelitev osrednjih vrednot:

ZDA	Indonezija	Koreja	Slovenija
-Individualna sreča	-Harmonija	-Mirnost	-Individualna sreča
-Denar	-Vzajemna pomoč	-Toplina, človečnost	-Denar
-Družina	-Blaga čustva	-Sreča in zadovoljstvo	-Družina
-Ponos, svoboda	-Družbena širina človeka	zadovoljstvo v skupnosti	-Povprečje
-Entuziazem, optimizem	-Družina: skrb za nadaljevanje vrste	-Harmonija	-Skromnost, poštenost
		-Zvestoba sebi in drugim	-Pasivnost, vdanost v usodo
		-Tradicionalnost	
		-Zunanji videz	

Kot vidimo, Američani in Slovenci deklarirajo podobne vrednote (individualna sreča, družina, denar, Slovenci pa v primerjavi z Američani izražajo le zmeren optimizem). Vendar moramo domnevati, da se razlikujejo v tem, kaj jim imensko enake vrednote predstavljajo. Do podobnih ugotovitev smo prišli, ko smo primerjali slovenske in kanadske mladostnike (Zupančič, 1985). Pri Američanih se sreča v večini primerov kombinira z lastno učinkovitostjo in samokontrolo, pri nas z mirnim, razmeroma enoličnim življenjem v družinskem krogu. Pri nas se npr. pogosto pojavljajo takšni odgovori v zvezi z življenjskimi cilji, ki predstavljajo osebno srečo: "Rad bi hodil v službo, imel družino, klasično, brez velikih zahtev"; "Rad bi imel soliden dohodek, dom. Tako ti nič ne manjka"; "Moj cilj je biti povprečen, pomagati drugim, ne izstopati, da bi bili z menoj vsi zadovoljni." Ali pa odgovori na dilemo družina-kariera: "Raje bi živel mirno življenje, se razumel z družino. Raje bi ostal z manj denarja in v miru živel naprej"; "Raje bi živel umirjeno, družinsko."; "Ni dobro, če si pretirano prizadevaš za kaj višjega. Biti moraš zadovoljen z malim, ne pa dosegati več in več. Če se za nečim ženeš, nimaš miru". Proti pričakovanjem (glede na to, da so bili v vzorec zajeti mladi odrasli) omenjajo zabavo in pestrost v življenju razmeroma redko.

Tudi Korejci in Indonezijci omenjajo srečo, ki jim predstavlja dolgo življenje, visok socialni položaj, bogastvo in lepoto. Z njo se povezuje harmonija in mirno življenje. Drugače kot pri Slovencih, se ta pojma ne vežeta le na družinski krog, temveč na družbene odnose nasploh. To kažejo odgovori na dileme. "Vsi družbeni odnosi morajo biti harmonični. Izogibati bi se morali vsemu, kar harmonijo ruši" (Indonezija); "Vsak posameznik v svoj življenjski slog vnaša harmonijo. Res je, da imamo različne življenjske sloge, to pa nujno ne vodi v konflikt. Različne življenjske sloge naj bi človek harmonično nadzoroval in sprejemal. Združiti oba sloga, pomeni vnesti mir v življenje." "Kar družba lahko stori, je, da posreduje filozofsko omiko (oliko in izobrazbo), s katero bo vsakdo zadovoljen in bo živel v harmoniji z drugimi. Če je sposoben razumeti druge in se z njimi sporazumevati, lahko doseže srečne izhode" (Koreja). Na slovensko ozkost kažejo tudi npr. odgovori: "Pometaš lahko le pred svojim pragom", "Z družbenimi problemi naj bi se človek ukvarjal v svojem ožjem okrožju"; "Vsakdo naj bi imel zaposlitev v svoji občini"; "Družinski človek mora biti prisoten, ko so težave. V družini imaš nekoga, ki ti pomaga. Še drug drugemu ljudje težko zaupamo".

Najbolj izrazito poudarjanje vloge denarja najdemo med ameriškimi in slovenskimi odgovori. Američanom pomeni zlasti sredstvo za pridobivanje višjega položaja v družbi, Slovencem pa sredstvo za preživetje. Obe skupini pojem denarja velikokrat uporabljata za pojasnjevanje tega, kako človek oblikuje svoje cilje in kako nastajajo konflikti. Primeri slovenskih odgovorov: "Problemi v dilemah so finančne narave"; "Danes je problem, ker se moraš gnati za preživetje. Ni pa se dobro gnati za zaslužkom, človeku naj zadostuje denar za preživetje"; "Odrasli se mora preživjati, imeti sredstva za preživetje, zaslužiti mora keš"; "Odrasli mora nekaj delati. Tudi tisto, kar ga ne veseli. Zato, da se lahko preživlja"; "Človek dela zaradi materialne eksistence, skrbel naj bi za materialno stanje družine. Moral bi biti pripravljen, da si zagotovi materialni obstoj v prihodnosti". Povezovanje denarja s preživetjem pri Slovencih lahko nedvomno pripisujemo slabemu ekonomskemu položaju. Vendar pa se zdi glede na objektivni položaj poudarjanje denarja kot sredstva za preživetje v nekaterih odgovorih celo pretirano. Pretirana črnoglednost lahko odraža tudi občutke ogroženosti, strah, da bo situacija še slabša; ljudje se boje še večje brezposelnosti kot posledice uvajanja tržnega gospodarstva.

Medtem ko materialno bogastvo in visoka delovna uspešnost predstavljata del sreče tako v ZDA, Nemčiji, Indoneziji in na Koreji, pa sta v Sloveniji precej negativno obarvana. Npr. "Odrasel mora biti sposoben preživeti sebe in družino, vendar hkrati ostati skromen, preprost. Ne bi se smel poditi za materialnim, ker to nima smisla."; "Imeti visoke dohodke in previsoke cilje ni dobro. Dobri cilji so solidni, zmerni. Le-ti se lahko uresničijo. Imeti npr. solidno hišo, ne veliko, temveč majhno, še kar lepo"; "Ne želim si kariere in preveč denarja. Le soliden standard, biti povprečen, dati nekaj na družino. Ni dobro, če si želiš vedno več"; "Moj cilj je ustvariti si družino, dobiti službo, otroku ustvariti prihodnost (omogočiti šolanje, službo), ne pa grebsti se za keš, imeti lepe hiše"; v dilemi kariere je bančnik (Janez) izrazito negativno obarvan: "Janez je materialist. Hoče si prislužiti čimveč denarja, je grebator. Hoče položaj, hišo, materialno premoženje"; Srečen je Bojan (obrtnik), ker ne potrebuje več, kot ima. Ne pričakuje, da bo obogatel. Biti moraš zadovoljen z malim, ne pa dosegati več in več"; "Bojan je preprost, ne preveč zahteven in dober. Ni mahnjen na materialnost". V tej smeri tudi nakazujejo razrešitev dileme: "Janez se bo enkrat že sprijaznil s tem, kar je dosegel. Kaj bi dosegal še več, saj je to, kar je dosegel do zdaj, čisto O.K. Se bo pač poročil"; "Janez se nekoč ne bo več grebel. Preselil se bo v domač kraj, imel svojo hišo, se poročil". Iz teh odgovorov je razvidna tudi tipično slovenska težnja po zmernosti, povprečju, skromnosti (to je bila tudi ena izmed najbolj očitnih značilnosti, ki je v raziskavi z leta 1985 ločevala slovenske in kanadske mladostnike). Tu se pojavlja vprašanje, ali si naši preizkušanci resnično želijo biti zmerni, povprečni, ali so resnično zadovoljni z malim, ali pa navajajo le socialno zaželene odgovore, to je odgovore, ki sovpadajo s stereotipom Slovenca (skromen, povprečen, pošten). Zelo verjetno pa je, da gre za obe možnosti hkrati. Z omenjeno vrednotno usmerjenostjo lahko pojasnjujemo negativno konotacijo, ki jo imajo bogastvo, višji materialni standard in položaj posameznika na družbeni lestvici. Razlage, ki jih posamezniki podajajo na vprašanje, zakaj je dobro stremeti za temi vrednotami, nakazujejo obstoj določenih občutij manjvrednosti, npr. "Človek tako ali tako ne more ne vem kaj doseči. Zato je bolje, da je zadovoljen z malim". V odgovorih velikokrat zasledimo močno negativno obarvani termin "grebator". Nanaša se na "ambiciozneža", ki ga izpraševanci a priori označujejo kot človeka s povsem povprečnimi sposobnostmi. Zaradi tega ne more doseči nič "posebnega", temveč si le nekaj umišlja, se precenjuje in poveličuje. Naravnost k povprečju je verjetno povezana z omejenimi

ideali, s stanjem, ki je posledica slovenske nacionalne preteklosti (majhnost, zaprtost, slabe možnosti družbene mobilnosti, podrejenost velikim narodom) in se je prek primarne in sekundarne, deloma tudi terciarne socializacije prenašal z roda v rod. Morda je k vzdrževanju tega ideala nekoliko prispeval tudi socialistični sistem.

Družino v vseh obravnavanih kulturah visoko cenijo, je pa v primerjavi z drugimi družbenimi odnosi bolj poudarjena v odgovorih Američanov in Slovencev. Američani jo pojmujejo predvsem kot mesto varnosti in zaščite v mobilni družbi, Slovenci pa kot "sredstvo", ki daje človekovemu življenju smisel, vendar odnos med posameznikom in družino doživljajo kot razmeroma enosmeren: "Človek mora imeti nekoga, za kogar skrbi in dela"; "Naloge odraslega so zagotavljanje materialne eksistence družini, vzgoja otrok in predstavljanje družine navzven"; "Odrasel mora družino prehranjevati in vzgajati". Pri tem velika večina omenja le otroke, partnerja le redko. Velikokrat smisel družine vidijo v ohranjanju vrste (taki odgovori so se pojavljali tudi v Indoneziji). "Človek naj bi imel družino zato, ker se s tem ohranja vrsta"; "Človek ima potomce zato, da nadaljuje vrsto"; "Lastnost naše vrste je, da se bori za obstanek in skrbi za potomce". V primerjavi z drugimi narodi Slovenci skušajo strogo ločevati med življenjem v družini in poklicnim življenjem, uspeh v poklicu in uspešna družinska vloga se zdita nezdržljiva. Npr. "Ko je družina, je družina, ko je služba, je služba. Tega človek ne bi smel mešati", "Uspeh v poklicu in družina ne gresta skupaj". Velik poudarek je na kvantiteti preživljenega časa v družini, le redkokdaj omenjajo kvaliteto medosebnih odnosov v družini.

V primerjavi z ostalimi skupinami, je med Slovenci izražena tudi pasivnost, vdanost v usodo ("Moj cilj je živeti dalje. Če si se rodil, moraš pač živeti dalje, tako sem bil vzgajan, šolan"; "Odrasli se mora sprijazniti z usodo"; "Vse pride samo od sebe. Samo da se razumeš z drugimi"; "Če v družbenem življenju nimaš vpliva, se sprijazniš s tem, kar je. Tu ne moreš nič. Bo že kdo drug to urejal, ti imaš še svoje probleme"). Prisotni so še nekateri tradicionalni stereotipi, zlasti v zvezi s spolnimi vlogami ("Moški bi moral vzgajati sina, mati hčer", "Moški bi moral imeti praktično vlogo v družini, otrokom dajati znanje, jim razvijati sposobnosti, mati čustva"; "Ženske so bolj za gospodinjska dela, moški za tehnična") in dedovanjem ("Če nekaj podeduješ, se moraš s tem ukvarjati"; "Ravnati se moraš po načelu: že moj ded je to delal, bom pa še jaz. Bojan (obrtnik) opravlja delo, ker je to tradicija generacij"). Kot statusna simbola pa se pogosto pojavljata obleka, zunanja pojava (osebe v dilemah začno opisovati z obleko in zunanjim izgledom, lepo obleko povezujejo z družbenim in materialnim položajem človeka) in hiša (poudarek na hiši smo videli že v prejšnjih odgovorih, omenili pa bomo še skrajnega, ko se posameznik pri dilemi služba - družina odloča za družino: "Jaz bi se odločil za družino, če že ima hišo. Gospod Kovač - protagonist v dilemi - je odrasel, ker je odgovoren, ustvaril si je družino, zgradil si je hišo in v službi napredoval"). Tudi dejstvo, da sta hiša in zunanji videz v funkciji statusnih simbolov, bi lahko razlagali s slovensko zgodovino. Med Slovenci so prevladovali "bajtarji" in mali kmetje. Zadovoljni so bili, če so si pridobili majhen košček zemlje in si na njem zgradili hišo, si ogradili posest. To je bilo znamenje, da jim gre dobro, da so v življenju uspeli. Podoben sklep bi lahko izpeljali za oblačila. Slovenci so bili stoletja pretežno kmečki živelj. V njihovi zavesti pa se je razlika med "gosposkim" in "kmečkim" oblačilom pokrivala z razliko med mestom in podeželjem. Razumljivo je, da si je revni kmečki živelj prehod v mestno življenje predstavljal kot prehod v življenje gospode, na ravni konkretnih predstav pa kot menjavo kmečkih oblačil za mestno, "gosposko" nošo.

Če kratko povzamemo, lahko sklenemo, da v obdobju zgodnje odraslosti posamezniki, živeči v petih različnih kulturah, pojmujejo človeka na skoraj vseh ravneh, od prehoda z II na IIIa stopnjo do najvišje, IV stopnje. V razlagah njihove implicitne antropologije je na delu relativistični, subjektivno in objektivno dialektični način mišljenja. Kulture se med seboj razlikujejo v strukturi zastopanosti posameznih stopenj, v prevladujočih stopnjah, načinu mišljenja, razvojnih zamikih in vsebini odgovorov. Razlagamo jih z razlikami v vrednotah, družbenem vedenju in kulturno pogojenih osebnostnih značilnostih. Rezultate, dobljene na vzorcu Slovencev, moramo obravnavati s pridržki, saj smo jih dobili v pilotski študiji. Enako velja tudi za razlage teh rezultatov, ki smo jih zato predstavili v obliki možnih hipotez.

LITERATURA

1. Kohlberg, L. (1976), *Moral Stages and Moralization*, v Lickona, T.E., *Moral Development and Behavior. Theory, Research and Social Issues*, New York: Holt, Rinehart & Winston.
2. Loevinger, Jane (1976), *Ego Development: Conceptions and Theories*, San Francisco: Jossey-Bass.
3. Miličinski, L. (1985), *Samomor in Slovenci*, Ljubljana: Cankarjeva založba.
4. Musek, J. (1989), *O osebnostnem profilu Slovencev*, *Anthropos*, št. I-II.
5. Noam, G. (1985), *Stage, Phase and Style: The Developmental Dynamics of the Self*, v Berkowitz, M., Oser, F., *Moral Education: Theory and Application*, New York: Erlbaum.
6. Oerter, R., Hofmann, W. (1987), *Dialektisches Denken bei Jugendlichen und jungen Erwachsenen*, Bern: Tagung Entwicklungspsychologie.
7. Oerter, R. (1989), *Universelle Stufen des Menschenbildes? Eine vergleichende Untersuchung zur impliziten Anthropologie zwischen der Bundesrepublik, den USA und Indonesien*, Muenchen: Tagung Entwicklungspsychologie.
8. Oerter, R. (1991), *The Concept of Human Nature in Three Cultures: A Developmental Approach*, Seattle, Washington: Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development.
9. Oerter, R., Oerter, Rosemarie (1991), *Argumentationsfiguren von koreanischen jungen Erwachsenen bei komplexen Alltagsproblemen*, Koeln: Tagung Entwicklungspsychologie.
10. Sigel, I.E. (1991), *Distancing and the Development of Representational Thinking*, Seattle, Washington: Biennial Meeting Society for Research in Child Development.
11. Thoma, S.J., Rest, J.R., Barnett, R. (1986), *Moral Judgement, Behavior, Decision Making and Attitudes*, v Rest, J.R., *Moral Development- Advances in Research and Theory*, New York, Westport: Praeger.
12. Trstenjak, A. (1991), *Misli o slovenskem človeku*, Založništvo slovenske knjige.
13. Zupančič, Maja (1987), *Psihosocialna pogojenost vrednostnih sodb pri mladostnikih*, Ljubljana: mag.naloga.